

Katja Tolstaja

De innige verstrengeling van kerk, staat en volksdevotie in Rusland

In het nieuwe Rusland speelt de Russisch-orthodoxe kerk een dubieuze rol. Obscurantisme viert er hoogtij in de vorm van massaal 'bloedende' iconen en de verering van heiligen die nooit hebben bestaan. Hierachter steekt een doelbewuste politiek om deze kerk weer te doen herleven als de nationale kerk. De huidige staat, inclusief haar Sovjetverleden, kan deze religieuze legitimatie en het bijkomende draagvlak onder de bevolking goed gebruiken. Een kritisch theologisch tegengeluid is hard nodig, waarbij de rijke spirituele traditie van de orthodoxie goede diensten zou kunnen bewijzen.

Veranderingen na de val van het communisme

Tradities zijn aan transformatie onderhevig, door sociale en politieke factoren, maar in principe ook door theologische debatten. Nieuwe fenomenen krijgen vaak eerst een plaats in de religieuze beleving en worden op den duur geautoriseerd als behorende tot een traditie. Dit autorisatieproces leidt tot wrijvingen met de gevestigde traditie. De Russisch-orthodoxe kerk vormt wat dat betreft een uiterst boeiende casus. Allereerst is dat omdat het theologische paradigma van de orthodoxie de onveranderlijkheid en normativiteit van de traditie claimt. Vervolgens kan de verhouding tussen kerk en staat in Rusland als een groeiende symbiose getypeerd worden. En ten slotte ontbreekt het hier aan academische kritische reflectie op de eigen traditie, zoals die sinds eeuwen voor het protestantisme en – ten minste sinds Vaticanum II – voor het rooms-katholicisme wel bestaat. Deze aspecten versterken elkaar zodat er weliswaar theologische wrijvingen optreden, maar een echt sociaal, politiek en theologisch debat uitblijft.

De ontwikkelingen van de laatste twee decennia, na de val van het communisme in Oost-Europa, laten een terugkomst van de Russische orthodoxie in de publieke sfeer zien, die vaak gepaard gaat met eigenaardige transformaties van

traditionele vormen van orthodox geloof en orthodoxe praktijk. Ook worden er in de dagelijkse geloofspraktijk verschillende niet-traditionele vormen geïntroduceerd en als authentiek Russisch-orthodox geautoriseerd.

Artikel

Transformaties van de 'onveranderlijke traditie'

Veel sterker dan in het katholicisme of het protestantisme wordt in de oosterse orthodoxie de nadruk gelegd op Gods transcendentie en op de menselijke onmogelijkheid om God conceptueel of visueel 'uit te drukken'. Hierin klinkt de apofatische traditie door: een aanzet tot het spreken over God in het besef dat dit nooit adequaat kan. Tegen deze achtergrond vindt de traditionele verering van iconen en relikwieën plaats. In de devotie rondom de iconen en relikwieën wordt de presentie van God beleefd én tegelijkertijd de ontoereikendheid van de expressies van God beleefd. Elke icoon of relikwie wordt in deze traditie als heilig gezien. Wonderdoende iconen of relikwieën werden daarbij altijd als een uitzondering beschouwd, als een wonder. Sinds de perestrojka wordt in Rusland echter ontelbaar vaak gerept over wonderdoende (meestal mirre- en bloeduitscheidende) iconen en relikwieën.

De foto laat de wonderdoende iconen uit Orenboerg (Rusland) zien.¹ Volgens de gelovigen is de icoon van Christus' Gelaat bloeduitscheidend en scheiden de iconen van de Moeder Gods (links) en de Heilige Nicolaas (rechts) mirre uit. De plechtige ontvangst van deze iconen vond plaats op 3 maart 2008 in Vitebsk (Wit-Rusland), in de kerk van de Slavische apostelen Kyril en Methodius bij het Theologische Seminarie van Vitebsk. Voordien zijn de iconen in vele Russische steden geweest om na Wit-Rusland hun tocht door de orthodoxe landen te vervolgen.

In orthodoxe kringen doet een aantal verklaringen de ronde voor het toeneemende aantal wonderdoende iconen en relikwieën in de laatste vijftien tot twintig jaar. Eén van de verklaringen is de apocalyptische. De iconen en relikwieën zijn tekenen van het naderende Oordeel Gods en die worden aan de orthodoxen gezonden hetzij als straf van God, hetzij als beproeving door de Satan. Anderen zien de wonderen als teken van uitverkiezing: de wondericonen getuigen van Gods liefde voor de orthodoxe wereld. Of men geeft een emotionele uitleg: de zonden van de mensen zijn nu zo erg dat God er om moet huilen. Voor een theologische verklaring schieten dergelijke verklaringen uiteraard tekort. Het massale van dit soort verschijnselen staat niet alleen op gespannen voet met de aard en definitie van het wonder als een uitzondering, het vraagt ook om verantwoording ten aanzien van de kern van het christelijk geloof: het dogma van het ene wonder, de incarnatie en opstanding van Christus.

Een ander voorbeeld van transformatie van traditie is dat er tussen 1992 en 2000 minstens driemaal zo veel heiligen gecanoniseerd zijn als in de gehele voorafgaande geschiedenis van de kerk² en sindsdien is de Commissie voor Heiligverklaringen op dezelfde schaal doorgegaan. De meesten die recentelijk zijn heilig verklaard, waren martelaren onder het communistische bewind. Toch

TD 57

Artikel

zijn er ook gevallen van verering van dergelijke lokale heiligen die de achterdocht van de Commissie zelf hebben gewekt, zoals de verering van Vader Arsenij.³

De hagiografie, ofwel de levensbeschrijving van een heilige, was vóór de Revolutie van 1917 een geliefd genre in Rusland en is sinds de perestrojka weer helemaal 'in'. Het uiterst populaire *Vader Arsenij* vertelt over de levensweg van een priestermonnik die volgens de auteur achttien jaar in de kampen van Stalin heeft gezeten. Wereldwijd zijn er meer dan vijf miljoen exemplaren van dit boek verkocht (inclusief de Amerikaanse editie).⁴ Het thema 'bekering van een goddeloze' neemt een belangrijke plaats in het boek in. Er wordt verteld van de bekering van een aantal medewerkers van de Staatsorganen dankzij Arsenij, wat aanleiding gaf tot de suggestie dat het boek om ideologische redenen is geschreven 'op bestelling' van de FSB (de voormalige KGB). De lezer zou dan moeten zien dat er ook tijdens de door de NKVD (de voorganger van de KGB) geleide Sovjetrepressies godvruchtige mensen waren onder de KGB'ers.

Graf van de heilige Arsenij

Nu claimt een Moskouse kerkhistoricus echter onweerlegbaar bewijs te bezitten dat Arsenij niet werkelijk heeft bestaan.⁵ Ook komt Arsenij niet voor op de lijsten van de officieel gecanoniseerde heiligen. Toch is er met de zegen van aartsbisschop Michail van Jaroslavlj en Rostov op een kerkhof in Rostov een steen geplaatst met het opschrift: 'Ter nagedachtenis van de heilige starets priestermonnik Arsenij (1894-1975), die met zijn daad als belijder velen tot Christus heeft gebracht'. Ook blijft de uitgever – St. Tichon in Moskou, één van de meest gerenommeerde theologische universiteiten – beweren dat vader Arsenij werkelijk heeft bestaan zonder serieus op de beschuldigingen in te gaan.

Het geval van Vader Arsenij roept moeilijke theologische, hermeneutische en ethische vragen op, alleen al omdat veel mensen nu tot Sint Arsenij bidden.⁶ Wat voor implicaties heeft het bidden tot een niet-bestaande heilige voor het concept

van gebed en voor de gebedspraktijk van de mensen die tot hem bidden? Hoe moeten we denken over kerkelijke missie, nu mensen zich bekeren op basis van fictie? En wat doet dit hardnekkig vasthouden aan het bestaan van Vader Arsenij, inclusief 'grafsteen', met de nagedachtenis van de duizenden orthodoxe priesters die daadwerkelijk in de kampen van Stalin zijn omgekomen?

Autorisatie van nieuwe vormen

In de dagelijkse praktijk worden er verschillende niet-traditionele vormen van geloof geïntroduceerd en als authentiek Russisch-orthodox geautoriseerd. Zo zegenen kerkelijke ambtsdragers films en publicaties met onderwerpen als *Telegonie of 666 — over het gevaar van streepjescodes*. Het concept van telegonie leert dat als een vrouw seksuele omgang heeft gehad voor of buiten het huwelijk, haar kinderen trekken kunnen dragen van de buitenechtelijke partner(s). Bij de invoering van streepjescodes voor producten en identiteitsbewijzen kwamen er wereldwijd protesten uit de orthodoxe kerken (zoals ook in de westerse wereld in evangelicale kringen); in de codes ontdekten ze symbolische getallen die op duivelse machten wezen. In Rusland wisten de hogere regionen van de Russisch-orthodoxe kerk de protesten met moeite te onderdrukken, maar lokaal blijven ze nog steeds hoorbaar. In kerkbrochures krijgen de gelovigen uitvoerige lijsten met zonden voorgelegd, reikend van traditionele zonden (zoals godslastering of een

zwak geloof) tot zonden als het dragen van schoenen met een kruismotief op de zolen, het lezen van Harry Potter en dansen. Dergelijke lectuur kan in bijna elke Russisch-orthodoxe kerk of op internet worden gevonden.⁷ Hier blijken *urban legends* via de mondiale cultuur een snelle verspreiding te krijgen en ook buiten hun oorspronkelijke context moeiteloos weerklank te vinden.

De afwezigheid van constructief theologisch debat en reflectie in de Russisch-orthodoxe kerk is nijpend, omdat de radicale vormen van deze fenomenen zich gaan afspelen in de sfeer van manipulatie en opportunisme. Bijgeloof en vooroordelen worden aangewakkerd om macht uit te oefenen en er geld uit te slaan. Onder de term 'obscurantisme' is dit misbruik van het metafysische of transcendente een bekend verschijnsel in rituele en culturele studies.⁸ De situatie waarin de Russisch-orthodoxe kerk zich bevindt is daarbij, anders dan bij de andere twee confessies, extra pikant vanwege haar intieme banden met de staat.

Artikel

afwezigheid van
debat en reflectie
nijpend

Symbiose tussen kerk en staat

De symbiose tussen kerk en staat zorgt ervoor dat de Russische Orthodoxe Kerk enerzijds toenemende invloed heeft op de publieke opinie, anderzijds steeds meer de officiële standpunten van het Kremlin overneemt. Deze ontwikkeling is zorgwekkend, vooral gezien Ruslands streven om weer een wereldmacht te worden. Net als bij de andere nationale kerken van Oost-Europa was het nationale predicaat de voornaamste reden voor het succes van de Russisch-orthodoxe kerk tegenover de alternatieven (rooms-katholicisme, protestantisme, islam, boeddhisme en vele vormen van niet-traditionele religiositeit). In 1997 werd de 'Federale Wet van Vrijheid van Geweten en Religieuze Associaties' aangenomen waarin de bevoorrechte legale positie van de Russisch-orthodoxe kerk boven andere confessies en religies werd vastgelegd.⁹ Gesteld kan worden dat het Kremlin de kerk sindsdien strategisch gebruikt (waarbij de kerk overigens ook strategisch gebruik maakt van het politiek gepropageerde nationalisme).

De toenadering tussen kerk en staat begon reeds onder Jeltsin, maar met het aan de macht komen van Poetin (2000) heeft het land een ingrijpende politieke koerswijziging ondergaan. Naar buiten toe presenteert de regering Poetin/Medvedev zich als een voorvechter van een democratische rechtstaat. Feitelijk is zij echter bezig met machtsconsolidatie, strenge censuur en aantasting van mensenrechten. Was de reflectie op het Sovjetverleden in het begin van de jaren negentig nog een *hot item* in het publieke debat, tegenwoordig is het accent drastisch verlegd: de medewerkers van het voormalige Tsjeka/NKVD/KGB zijn de nieuwe helden. Als zodanig worden ze ook in boeken en films afgebeeld. Het hoge percentage voormalige KGB-medewerkers in de ministeries en het vijftienjarig dienstverband dat Poetin zelf met de KGB had, kunnen deze koers gedeeltelijk verklaren. Cultuur was tijdens de Koude Oorlog één van de belangrijke wapens van de Sovjet-propaganda. De huidige regering maakt gebruik van deze lange traditie van subtiele en genuanceerde cultuurpropaganda van de hoogste kwaliteit. Verwijzing naar orthodoxe wortels en identiteit kan in dit staatsmenu, wanneer het uitkomt, een solide imago waarborgen met een vleugje 'greep op het transcendente'.

De 'radicale' tendensen binnen de Russische Orthodoxe Kerk

Nationalisme, antiwesterse sentimenten, fundamentalisme, xenofobie, antisemitisme en obscurantisme maken samen deel uit van de groeiende invloed van

TD 59

Artikel

de Russisch-orthodoxe kerk op het publieke domein. Deze 'radicale' tendensen hebben één aspect gemeen: de aanspraak op de exclusiviteit van verlossing via de Russisch-orthodoxe kerk. Deze voorstelling van zaken kan echter gemakkelijk verkeerd worden opgevat. In werkelijkheid is de Russisch-orthodoxe kerk geen monoliet, maar een zeer heterogeen, levend organisme. Het is belangrijk op te merken dat de officiële hoogste hiërarchie van de Russisch-orthodoxe kerk ook onder de nieuwe patriarch een middenpositie zal innemen tussen een 'radicale' meerderheid en de 'liberale' minderheid. De 'radicale' of 'fundamentalistische' tendensen in de hedendaagse Russisch-orthodoxe kerk lijken te worden gepromoveerd door een aantal vrij kleine actieve groepen, die zichzelf als reinigende kracht binnen de moderne orthodoxie beschouwen.

wat zich achter de
coulissen afspeelt,
weten we niet

De voorbeelden die ik heb gegeven laten zien dat de 'radicale narratieven' van uiteenlopende genres steeds dieper in het religieuze leven en in de Russisch-orthodoxe spiritualiteit raken verankerd. Bovendien heeft de hiërarchie van de Russisch-orthodoxe kerk vanaf de jaren negentig veel religieuze groeperingen geassimileerd die aanvankelijk in oppositie tot het Moskouse patriarchaat stonden. Voor alles wat over de hedendaagse Russische orthodoxie te zeggen valt, geldt dat we niet precies weten wat zich achter de coulissen afspeelt.¹⁰ Soms worden bepaalde rechtse organisaties verboden, daarna komen ze weer (in andere samenstellingen) op, soms scheiden iconen massaal mirre uit, maar sommige hiërarchen blijken de mirre-uitscheidingen voor hun parochies te kunnen verbieden.¹¹

De Russische orthodoxie wordt ook in de nieuwe officiële doctrines van de Russisch-orthodoxe kerk als de verlossingsweg gepresenteerd. Orthodoxie en nationaliteit worden feitelijk vereenzelvigd. Een spreekwoordelijke uitdrukking van deze eigenaardige verlossingsleer is: 'Rus zijn is orthodox zijn', een uitdrukking die we trouwens ook al bij Dostojevski vinden. De 'politieke' motivatie spreekt tevens uit de herleving van het idee van het Heilige Rusland, en de toespitsing daarvan in het idee van Moskou als het Derde Rome, een laat vijftiende-, vroeg zestiende-eeuws concept dat oorspronkelijk was ontstaan temidden van het kerkelijke en politieke machtsconflict tussen Rome en Constantinopel, en dat tegenwoordig vanuit soortelijke motieven wordt ingezet.

De opkomst van het 'radicalisme' kan gedeeltelijk worden verklaard vanuit een meer algemeen sociologisch perspectief, maar er spelen ook specifiek kerkgerelateerde factoren mee. Deze variëren van interne kerkelijke debatten tot de invloed van het decennialang door de staat gepromoveerde 'wetenschappelijke atheïsme' op de spiritualiteit.¹² Een interessante vraag is in hoeverre deze tendensen, die meteen na de perestrojka opkwamen, nu de ideologie van het huidige Kremlin versterken, waarin het patriottisme tot een nationale politiek is geworden. Zo lijkt reflectie over het Sovjetverleden van de Kerk in de afgelopen jaren steeds te worden gereduceerd, zoals ook in de politiek het Sovjetverleden wordt verdrongen. In plaats van kerkbesluiten te nemen en nieuwe doctrines in decreetvorm uit te vaardigen, lijkt het me veel dringender om een debat te starten over al deze kwesties.

Gebrek aan reflectie

Vanzelfsprekend kunnen de radicaliserende vormen van nationalisme of transformatie van traditie niet als officiële kerkleer worden aangenomen. Maar in de 'Social Doctrine' en in de 'Basic Teaching of Russian Orthodox Church on Human Dignity, Freedom and Rights' (2000/2008) komen de algemene strekking en

TD 60

enkele afzonderlijke punten dicht in de buurt van het 'radicalisme'.¹³ Beide documenten articuleren de Russisch-orthodoxe afwijzing van het als westers bestemde concept van mensenrechten en illustreren mijn stelling dat de Russische Orthodoxe Kerk een levend organisme is dat zich permanent transformeert en reageert op sociale ontwikkelingen.

Het volgende citaat uit een paper van Marina Shishova creëert een verbinding tussen het thema 'symbiose tussen kerk en staat' en het thema 'reflectie binnen de Russisch-orthodoxe kerk':

'Several years ago, our government declared a new state policy and began the elimination of non-governmental organizations, first and foremost those involved in the protection of human rights. By issuing certain legislative acts, the government created conditions under which the further functioning of many NGOs became impossible. These legislative steps were accompanied by powerful ideological campaigns. Non-governmental organizations were stigmatized as servers of the West destroying Russia's traditional culture and national identity.

This resulted in a sharp decline in the number of Russia's non-governmental organizations, while human rights activists were now seen by the public as the 'fifth column', i.e. actual enemies of the people. After some time, the Russian Orthodox Church came up with an initiative, suggesting that it may take over the functions of the organizations protecting human rights. The Church explained what human rights should be like in the document entitled 'Basic Teaching of Russian Orthodox Church on Human Dignity, Freedom and Rights'.¹⁴

De Russisch-orthodoxe kerk speelt dus de overheid in de kaart met wat ogenschijnlijk maatschappijkritisch optreden lijkt.

Voor een individuele mens is een periode van berouw en introspectie nodig om te komen tot verwerking van een traumatisch verleden. Geldt niet hetzelfde, en misschien zelfs in grotere mate, ook voor een kerk? Ik denk dat het de Russisch-orthodoxe kerk als organisme gezonder had gemaakt wanneer er na het Sovjetverleden eerst een lang proces van berouw was gevolgd en er introspectie had plaatsgevonden voordat er allerlei besluiten werden genomen. Om politieke redenen moest de Kerk echter zo nodig laten zien hoe de mensenrechten horen te zijn. Hetzelfde geldt voor de heiligverklaringen van de afgelopen jaren.

Niet alleen de genoemde 'politieke' motivaties of het orthodoxe theologische paradigma spelen een rol bij de afwezigheid van theologische reflectie. Er is ook een complex van historische redenen. De belangrijkste daarvan is het ontbreken van een democratische traditie van tolerantie en vrijheid in de Russische geschiedenis: in het Synodale tijdperk (1721-1918) heeft de Russisch-orthodoxe kerk geen kans gehad om een traditie van wetenschappelijke theologiebeoefening te ontwikkelen en onder het communisme was een dergelijke ontwikkeling niet eens denkbaar. Er wordt dus niet gewerkt met een methodologisch instrumentarium zoals in de westerse universitaire theologie. Dit leidt onvermijdelijk tot een willekeurige omgang met de bronnen en met de traditie (de zeven oecumenische concilies en de kerkvaders).

De weinige diepgaande aanzetten tot reflectie over de traditie zijn te vinden bij 'exil-orthodoxen' als A. Schmemmann, I. Meyendorff en bij een 'dissidente' theoloog als A. Menj. Al deze theologen zijn echter inmiddels overleden — Menj is

in 1990 vermoord — en er is geen volwaardige voortzetting van *hun* traditie. De meer kritische academische stemmen komen binnen de bestaande theologisch-politieke constellatie niet aan bod en durven in Rusland gewoonweg niet vrijuit te spreken.¹⁵

'Alles is als een oceaan'

Door de genoemde factoren blijft een rijkdom aan orthodoxe theologische inzichten, die alle radicalisme zouden kunnen tegengaan en die ook voor de westerse theologie van onschatbare waarde zijn, in de traditie verborgen. De orthodoxe spiritualiteit wordt traditioneel gekenmerkt door de tot dogma verheven gedachte dat de hele schepping is doordrongen van goddelijke energieën die van God uitgaan, maar niet met Gods wezen samenvallen. Deze onderlinge samenhang van de gehele schepping, materieel en niet-materieel, behoort sinds eeuwen tot de Russische spiritualiteit.¹⁶ De huidige concentratie op bizarre fenomenen contrasteert sterk met deze holistische en dynamische spirituele traditie. 'Alles is als een oceaan, alles stroomt en staat met elkaar in verbinding, je raakt het op één plaats aan – het weergalmt in het andere uiteinde van de wereld,' zegt starets Zosima in *De broers Karamazov* van Dostojevski, de Russische schrijver die wellicht net zo tegenstrijdig en mooi is als zijn vaderland zelf. Hij staat voor een spiritualiteit die van de samenhang van alles met alles uitgaat en die de gehele mens vereist. Een consequente doordenking van het orthodoxe dogma bij uitstek zou tot een ethische houding en een ecclesiologie kunnen leiden die elke vorm van intolerantie uitsluiten. Wie weet wat de toekomst zal brengen?

Dr. Katja Tolstaja promoveerde aan de PThU te Kampen op een proefschrift over Dostojevski en de vroege dialectische theologie. Momenteel werkt zij aan de VU als postdoc aan een project over de verhouding tussen de huidige Russisch-orthodoxe kerk en de orthodoxe traditie en aan de uitgave van Karl Barths Römerbrief II voor de Karl Barth-Gesamtausgabe. k.tolstaja@gmail.com

Noten

1. <http://news.vitebsk.cc/2008/03/20/v-vitebsk-priviezli-krovotochivuyu-i-mirotochivyye-ikony/>.
2. Aldus de Moskouse hoogleraar Kerkrecht, en lid van de Synodale Commissie voor Heiligverklaringen, Vladislav Tsipin, *Kerkrecht*, Fond 'Christianskaia zhisnj', Moskou 2002, at: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/4203>.
3. Vgl. Maxim Maximov, *Over het werk van de Synodale Commissie voor Heiligverklaring van de Russische Orthodoxe Kerk* Boelat, Moskou 2004, pp. 16-17.
4. Juist door de diepe en zuivere weergave van de orthodoxe spiritualiteit is dit boek een uitzondering in zijn genre.
5. Sergej Bitsjkov, *De martelweg van archimandriet Tavrion*, Sam & Sam, Moskou 2007, pp. 8-9.
6. Zie hiertoe mijn 'Oosters en westers bidden. Uitnodiging tot reflectie naar aanleiding van een hagiografie', in: *Kerk en theologie*, 59/4 (2008), pp. 344-355.
7. Zo heb ik het boekje over telegonie gekocht in één van de belangrijkste spirituele centra van de Russisch-orthodoxe kerk, het Potsjajev-hoofdklooster; de genoemde zondes worden opgesomd in het brochure uit een ander belangrijk spiritueel centrum, het Petsjerskij-hoofdklooster in Kiev.
8. In Rusland zijn dergelijke kritische academische studies zeer gering. Interessant wat dat betreft is het werk van Tatjana Tsjoemakova, werkzaam aan de Faculteit Godsdienstwetenschappen, St. Petersburgse Staatsuniversiteit.
9. Vgl. bijvoorbeeld: Kathrin Behrens, *Die Russische Orthodoxe Kirche: Segen für die 'neuen Zaren'?*, Schönigh, München/Zürich 2002, 281-307; Zoe Knox, *Russian Society and the Orthodox Church. Religion in Russia after Communism*, Routledge Curzon, London/New York 2005, pp. 1-4.

10. Er is in oktober 2009 op de derde conferentie van de Association for the Study of Eastern Christian History and Culture (ASEC) "Reform Movements in Eastern Christian Culture: Renewal, Heresy, and Compromise", Columbus University, Ohio (US) een panel gepland over de radicaliserende tendensen in de ROK. Naar aanleiding van dit panel verschijnt een eerste interdisciplinaire bundel over dit thema.
11. Vertrouwelijke informatie van een van mijn respondenten, een rector van een Theologisch Instituut, die een metropoliet letterlijk hoorde vertellen dat hij 'mirreuitscheiding door de iconen in zijn parochies had verboden.'
12. Mikhail N. Epstein e.a. (eds.), *Russian Postmodernism: New Perspectives on Post-Soviet Culture*, Berghahn Books, New York/Oxford 1999; Nikolaj Mitrohin, *Russische Orthodoxe Kerk: de huidige stand en actuele problemen* Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskou 2004; Zoe Knox, *Russian Society*; Johathan Sutton, "Minimal Religion" and Mikhail Epstein's Interpretation of Religion in Late Soviet and Post-Soviet Russia", in: *Studies in East European Thought* 58 (2006), pp. 107-135.
13. Engelse (en Russische) versie te vinden op de homepage van het Moskous Patriarchaat: <http://www.mospat.ru/index.php?mid=80>. Door het Instituut voor Oosters Christendom (IVOC, Radboud Universiteit Nijmegen) is in februari 2009 een International Expert Meeting gehouden, waarvan de materialen in een bundel zullen verschijnen.
14. M. Shishova, 'Ancient Paradigms in the Orthodox Perception of Human Rights, shown on the Example of the Russian Orthodox Church', gepresenteerd op de International Expert Meeting of the IVOC, februari 2009.
15. Het antwoord van Marina Shishova op de vraag wat er zou gebeuren als zij haar lezing in Rusland zou durven te geven, was tekenend: ze zou het nooit doen, en er zou minstens "een groot schandaal" plaats vinden.
16. De geschriften van Palamas waren reeds vroeg in de zestiende eeuw bekend in de Russische kloosters.